

РАННИТЕ „БРАКОВЕ“ И РАЖДАНИЯ – ВЪЗМОЖНА ЛИ Е ПРЕВЕНЦИЯТА?

(ЕТНОЛОЖКИ ПОГЛЕД)

д-р Иванка Абаджиева-Иванова

Резюме: През 2019 г. в гр. Стралджа започва своето изпълнение международен приложен проект с изследователски компонент, чиято цел е да отвори разговора за репродуктивните права и овластяването на момичетата на възраст 13-14 г. в четири ромски общности в три държави в Европейския съюз (Испания, Румъния и България). Основен въпрос, който си поставя екипа на проекта е кои са основните механизми, които оказват въздействие върху решенията на ромските момичета относно майчинството, съответно да се тества програма, която да подпомогне момичетата да отложат във времето, след завършване на училище или навършване на 18 години, „брака“ и раждането. Докладът представя резултатите във формалния край на проекта в средата на 2021 г., но включва наблюдения върху момичетата и тяхната среда в следващите две години до 2023 г.

Ключови думи: Роми, ранни бракове, ранни раждания, образование, ромски момичета в риск

Ivanka Abadjieva-Ivanova, PhD

Prevention for Early “Marriages” and Births - Is it Possible?

Abstract: In 2019 in the small Municipality Straldzha, Sliven District was piloted an international project with a research component. The main aim was to address lack of reproductive rights and to encourage empowerment of 13-14 years girls in four Roma communities in three EU countries – Spain, Romania, Bulgaria. The key question of the study was about mechanisms that influenced Roma girls about their decision to become mothers. The task of local teams was to test a program that will support girls to postpone „marriage“ and birth after their graduation on school or reaching 18 years of age. The report represents results at the formal end of the project in the middle of 2021, but also includes observation in the next two years till August 2023.

Keywords: Roma, early marriages, prevention, education, at-risk Roma girls

„...Жената е консервативният елемент в социалната група, доколкото благодарение на нея се възпроизвежда традицията, но точно поради тази причина, ромската жена може да бъде и е елемент на промяната...“ (Лиежсоа 1999)

Настоящият текст е представен по време на Семинар за докторанти и млади учени „Академични траектории“, проведен от Катедра „Етнология“ (Исторически факултет на Софийски университет „св. Кл. Охридски“) в периода 1-4 септември 2023 г. Той представя изводите от наблюдения, направени в периода 2018-2023 г. върху група момичета, живеещи в ромската общност в гр. Стралджа. В периода 2019-2021 г. там беше изпълняван международен проект „Ромоматер“, насочен към превенцията на ранните бракове и раждания, и стимулирането на момичета на възраст 12-14 г. да продължат своето образование. В следващите години с екипа¹, изпълняващ проекта, подкрепихме продължаването на част от дейностите, което ни позволи подългосрочно да наблюдаваме момичетата и общността. Беше събран сериозен по обем емпиричен архивен материал, който ще бъде обогатяван и анализиран в следващите години.

¹ С момичетата работихме в разширен екип, заедно с Диляна Дилкова, Цвета Петкова, Искра Стойкова, Дена Попова, Петя Зейнелова. Текстът отразява личните ми впечатления от данните, събирани по проектната методология, срещи и теренните посещения. Не отразяват консенсусни становища на целия проектен екип или проектни резултати. Здравните медиатори Милю Добрев и Благовеста Георгиева бяха местните хора, които направиха възможно да изпълним задачите си и да получим доверието на момичетата и техните семейства. Те бяха наши корективи и вдъхновители.

(Детска) бедност, ранни бракове/раждания и образование

Според доклада от 2022 г. „НЕ/равно детство. Цялостен анализ на детската бедност и социално изключване в България“ 36,2% са децата на възраст 0-17 г., които живеят в риск от бедност и социално изключване. 25 % (или около 180 000) са децата на възраст 0-17 г., които са в риск от ранно напускане на образователната система (Не/равно детство 2022:17). Детската бедност има многоизмерен характер и факторите, които оказват влияние върху нея са твърде комплексни, но анализът показва, че ромските деца са в специфична ситуация, в сравнение с децата в останалите етнически групи. Според данните нивата на бедност и социално изключване сред ромските деца са много по-високи от средните за страната стойности в съответната възрастова група и са непропорционално високи за техния дял от населението. В рамките на ромската група рискът от бедност сред децата е 87,6 % (Не/равно детство 2022:50). В различните ромски групи и семейства рискът от бедност сред децата е в пряка зависимост от нивото на образование на родителите; икономическата активност в семейството; жилищните условия. Допълнително картината се утежнява, ако семейството е многодетно; ако в него има дете (или родител) с увреждане (дори и да става дума за особеност във външния вид); насилие; родител(и) работещи в чужбина; ако има майка в подрастваща възраст или самите деца са станали майки.

На терен в Стралджа, сред семействата на момичетата, с които се запознахме, успяхме да срещнем всички тези елементи, които до голяма степен определят за момичетата (и момчетата) един живот предимно в бедност и лишения. В него излизането от порочния кръг ниско или никакво образование – липса на работа – социално изключване – бедност, би могло да стане и се случва много бавно, за отделни семейства и като резултат от дългосрочни усилия и външна подкрепа. Това е много по-трудно за момичетата, поради немалкия процент ранни бракове и раждания там – една от основните причини за отпадане на момичетата от образователната система, съответно за загубата на възможност за постепенна промяна в житейския наратив в семействата.

Влиянието на ранните бракове и раждания върху образованието на момичетата е вече проучвано. Обобщение на процесите намираме в анализ от 2015 г. за УНИЦЕФ, в който София Захова прави преглед на социалните норми, които възпрепятстват достъпа до образование на ромските момичета. Възползвам се от определенията, дадени в него за понятията брак и ранен/детски брак:

„Под брак се има предвид създаване на семейство при ромите, което обикновено настъпва чрез огласяването на женитбата пред местната общност. Според нормите на общността това е достатъчно, а най-често и единствено, доказателство за брак (особено когато момичето и момчето са непълнолетни). Под детски брак се има предвид сключването на брак преди навършване на пълнолетие (18 години). В социалните науки този брак се определя като ранен.“ (Захова 2015:8)

Представените статистически данни в анализа от 2015 г. показват няколко значими тенденции, които имат нужда от проследяване през годините:

- Постепенното повишаване на женитбената възраст сред почти всички ромски групи, дори и на места, в които продължава да се практикува сключването на ранни бракове. Въпреки повишената женитбена възраст, продължава да се наблюдава отпадане от образователната система, поради очакването за сключване на брак и страх момичето да не бъде откраднато, особено в случаите, в които училището е в друго населено място (Захова 2015:20).
- Намаляването на абсолютния брой на майките под 16 и под 18 г. Намалява и броят на непълнолетните момичета, родили второ и трето дете под 18 г., но въпреки това остава висок (Захова 2015:24).
- Откази от образуване на наказателни постановления от страна на районни прокурори и неподаване на сигнали за бракове и ранни бременности по места² (Захова 2015:37).
- Ранните женитби не са експлицитно адресирани като проблем в стратегическите документи на национално ниво.

В теренната ми работа в различни населени места, информатори споделят, че след период на спад, в последните 2-3 години са се увеличили ранните бракове. Няма изследване, което да потвърди или отрече това споделяне.

Трябва да имаме предвид някои условности по отношение на статистиките за детските браковете и отпадането от училище. От една страна, момичетата, които отпадат от образователната система са повече от реално сключените бракове. От друга страна, не всеки брак, особено ако не е последван от бременност и раждане, се докладва към Държавна агенция „Закрила на детето“, отделите „Закрила на детето“ или органите на МВР. Данните от вече цитираното изследване, както и от Националния статистически институт показват, че има големи регионални различия и повече от половината от момичетата в ранен брак живеят в шест области: Варна, Бургас, Пловдив, Сливен, Стара Загора, Пазарджик, Хасково.

Намаляването на ранните раждания като стойности може да бъде разгледано и през общата демографска картина, в която се наблюдава спад на числеността на населението в България. Така сред основните проблеми се очертава и липсата на задълбочени анализи на местния контекст. В тях следва да бъдат изведени отделните фактори в средата, в общността

---

² Детските бракове не са юридически бракове по смисъла на Семейния кодекс, тъй като „младоженците“ са малолетни или непълнолетни, но сватбите са публични събития, за които родителите на момичето и момчето носят отговорност. Съответно сигнал, че това се случва може да бъде изпратен от всеки един. Случаите на кражба на момичето също се известяват.

и семейството, които оказват влияние върху решението за брак. Също така да бъдат разгледани във взаимовръзка с индивидуалното развитие и потребности на момичетата и момчетата³.

Изследователска етика

В рамките на проекта, върху който стъпва настоящото изложение, е събран огромен масив от данни под формата на записки, интервюта, анкети, карти за оценка, планове, анализи, снимки. Тези данни не могат да бъдат използвани пълноценно за онагледяване на част от представените тези, тъй като главните действащи лица не могат да бъдат анонимизирани по никакъв начин. В допълнение към това, момичетата, с които се срещаме и работихме все още са непълнолетни – през 2019 г. те бяха на 12-13 години. Сред материалите, включително и в личния ми теренен дневник, освен твърде много детайли за личния живот на семействата на момичетата (насилие, negliжиране на децата), има данни за сериозни нарушения на нормативната уредба в България от всички институции и неизпълнение на редица професионални задължения. Смятам, че оповестяването на девиациите в системите на образование, социална закрила, полиция, здравеопазване и др. е изключително важно, за да могат всички те да се контролират и регулират от страна на гражданското общество. В случая трябва да взема предвид възрастовата група, с която работихме, големината на населеното място, както и позицията, от която влезнахме в общността, и е необходимо да запазя за себе си и може би за дискусии лице в лице, голяма част от ситуациите, с които се сблъскахме по време на проекта. Гр. Стралджа е сравнително малко населено място и има риск да бъде засегнато достойнството на участниците в проекта, да бъдат създадени поредици от конфликти на местно ниво, които не биха подпомогнали разрешаването на проблемите, но биха навредили пряко на семействата. Вярвам, че макар и с ограничено представяне на ситуацията, е много важно да бъдат изследвани и дискутирани различни местни контексти, от които да бъдат извеждани ефективни модели за изследователска и практическа работа със засилено участие на общността.

За всяка стъпка от изследването и отделните дейности, в които участваха непълнолетни момичета, предварително беше взимано изрично писмено съгласие от родителите. Подписаните форми са приложени към отчетната документация. Имаше притеснени родители и няколко отказа, но огромно значение за привличането на семействата и момичетата към нашите дейности, беше доверието, което те вече имаха към здравните медиатори. То е градено в продължение на над десетилетие и нашите действия бяха изцяло съобразени с това да не нарушим взаимоотношенията вътре в общността.

---

³ За да онагледим с цифри местните различия, можем да коментираме данните на НСИ за процента на раждания при жени под 20 г. Данни за тях могат да бъдат намерени в ИНФОСТАТ. В цялата страна през 2000 г. около 17,3% от бебетата са родени от майки на възраст под 20 г., за 2022 г. делът на майките под 20 г. пада до 10,2%. На областно ниво, за Ямбол цифрите са съответно 23,3% за 2000 г. и 25,6% за 2022 г. (увеличава се). В град Стралджа през 2000 г. 37,7% от майките са под 20 г. възраст, а през 2022 г., това са 37% от всички раждания. За същия период се наблюдава постепенен спад в общия брой раждания. Не успях да намеря данни за ражданията под 18 г. и под 16 г. за града или общината, а е важно да се проследи дали и как се променя броят на майките под 16 и под 18 г., защото дори минимално покачване през годините на възрастта за раждане е добър знак и трябва да се разбере защо се случва.

Една възможност за превенция...

Наблюденията в град Стралджа⁴, които бяха направени в периода 2019-2023 г. са част от няколко проекта, изпълнявани от Национална мрежа на здравните медиатори. Основната част от емпиричния материал беше събрана по проект RoMOMатер (RoMOMatter)⁵. Водещи партньори са Център за изследване в общността и действието (CESPYD) в Университетът в Севиля, Испания – колегите зададоха теоретичната основа, върху която да стъпят теренната работа и изследователския компонент⁶. Национална мрежа на здравните медиатори участваше в ролята на теренна организация, но екипът ни беше въввлечен пряко на всеки етап от изготвянето на проектния дизайн още от процеса на кандидатстване до предаването на последния отчет. Интензивната ни работа на терен показва, че е необходимо да подкрепим работата с момичетата и след формалното приключване на проектните дейности (юни 2021 г.). Включването на здравните медиатори в град Стралджа в няколко по-малки инициативи удължи присъствието на нашия екип на терен там до края на 2023 г.

Въпросът, който Ромоматер поставя е възможно ли е решението за „брак“ и раждане да бъде отложено във времето след навършване на 18-годишна възраст и/или завършване на училищата? Какви са действията, които могат да подкрепят този процес? В основата на всички дейности и разработването на методология стои споделеното разбиране, че браковете и майчинството в ранна възраст са нарушения на детските права и възпрепятстват пълноценното развитие на момичетата като индивидуални личности. От тук следват няколко основни цели:

- Тестване на подход, базиран в общността и активно участие на респондентите (participants action research).

---

⁴ Град Стралджа е административен център на Община Стралджа и е част от Област Ямбол. Градът е в близост до автомагистрала Тракия и до градовете Сливен и Ямбол. По данни на НСИ от 2019 г. броят на населението в гр. Стралджа е намаляло от 5503 д. през 2019 г. до 4955 д. през 2022 година. Според данните на НСИ от преброяването през 2021 г. около 16 % от хората в Община Стралджа са се самоопределили като роми, които са съсредоточени в града и селата Лозенец и Зимница. Ромската част на града е ясно различима, но вътре в „махалата“ (както я наричат) има три отделни части – Тракия, Дъбрава и Морава, чиито жители значително се различават по социално-икономическия си статус. Тракия е най-близо до центъра на града, повечето жители са със средно образование и работа. Нашата цел беше да стигнем до най-отдалечените части на махалата, в които живеят най-бедните и изолирани семейства – колибарите. В града има две училища – едно средно и едно основно. Основното училище се намира в началото на „ромската част“ и съответно се посещава само от роми. Средното училище е по-престижното и е „българско“ (какво означава това е предмет на друга дискусия). Средно образование предимно момчета завършват в професионална гимназия в град Ямбол. Основно препитание в града е селското стопанство, но има и две по-големи фабрики. Голям е процентът роми, които пътуват като сезонни работници в чужбина.

⁵ Проект „RoMOMatter: Empowering at-risk Roma Girls' Mattering through Reproductive Justice“, финансиран по програма „Права, равенство и гражданство на Европейския съюз“ (2014-2020). Изпълнява се до средата на 2021 г., с партньори университети и неправителствени организации от Испания, Унгария, Румъния и България. За повече информация: <https://cespyd.es/en/research/romomatter-empowering-at-risk-roma-girls-mattering-through-reproductive-justice-2/>

⁶ Центърът се развива в областта на общностната психология, като прави приложни проучвания в мигрантски и ромски общности. Достъпни за четене на английски статия: Garcia-Ramirez, M., Soto-Ponce, B., Albar-Marín, M.J., Parra-Casado, D.L., Popova, D., & Tomsa, R. (2020). RoMoMatteR: Empowering Roma Girls Mattering through Reproductive Justice. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(22), 84-98.

- Разкриване на контекстуалните и психологически фактори, свързани с ранното майчинство в конкретната ромска общност. Очакваните резултати в тази посока са аналитични и са свързани на първо място със задълбочаване на знанията по отношение на ресурсите вътре в общността (семейство, род), извън общността (напр. училище, неформални групи по интереси), а на индивидуално ниво – лични умения и силни страни, които всяко момиче може да използва и да развива. Така биха могли да бъдат идентифицирани психологическите модели, които карат момичетата от ромски произход да предпочетат майчинството в по-ранна възраст, сравнявайки начина им на живот в различните държави и вземайки предвид вътрешни и външни фактори. Беше важно да се проследят дискриминационните механизми и механизмите за натиск на средата върху момичетата, съответно как те въздействат върху решенията им, когато става дума за майчинство. След това да се анализира дали и как тези механизми биха могли да бъдат неутрализирани.
- Разширяване на познанията и социалните умения на млади ромски момичета, чрез дейности, които подкрепят осмислянето на майчинството като право и лично решение за всяко едно от тях (овластяване). Изследването се фокусира върху момичета на възраст 12-14 години (преди да е „*слязла кръвта*“), които обаче все още не са отпаднали от образователната система, не са в някаква форма на съжителство (или са вече „*обещани*“) и посещават училище редовно. Методологията включва осъществяването на поредица от разнообразни преживявания, различни от ежедневието на момичетата, които индиректно или директно в разговорите с тях, могат да подпомогнат по-доброто осъзнаване и разбиране на собствените им способности, ресурси и слабости по отношение на правото им на избор и активно участие във взимането на решения, свързани с техния живот и тяхното тяло, като това кога да станат майки. Това включва и насърчаване на момичетата да изградят собствена визия за това какво биха искали да бъде тяхното бъдеще. Участниците на място имаха за задача да създадат доверено пространство, в което не присъстват родителските авторитети, институциите (образователни, здравни, социални) и момчетата. В други условия би било много трудно да чуем и видим гледната точка на момичетата.

Изследването беше разделено условно на няколко основни етапа: Избор и обучение на участници на срещите с момичета т. нар. фасилитатори; избор на момичетата и предварително замерване; сформиране на група от 15-20 момичета и ежеседмични срещи, в които организираните занимания са съобразени с интересите на момичетата; финално публично

събитие с изложба, изработена по метода фотоглас (photovoice)⁷; изходно замерване чрез интервюта с участниците в изследването. Паралелно беше планирано създаването на местна коалиция в населеното място, която да включва представители на здравни, социални и образователни институции, специалисти, които работят пряко с местната ромска общност – всички ключови фигури. Тази местна коалиция по условие трябваше да бъде активна, да подкрепя групата момичета и да се ангажира с тях на ниво институции. За целите на проекта е изработен наръчник, който описва методологията, всяка една от стъпките в изследването и практически насочените дейности, ролите на отделните участници, съдържа всички формуляри за оценка и мониторинг⁸. За финал на практическите дейности, беше предвидена международна среща (в Румъния или Испания), на която да се срещнат момичета от всички локации – Букурещ, Севиля, Аликанте и Стралджа⁹.

В подготвителната част, преди формиране на групата момичета, с които да се работи фокусът на екипите беше върху критериите за избор и намирането на подходящи фасилитатори. Това са хората, които ръководят групите – те трябваше да са за предпочитане жени, образовани (средно или висше образование), да имат професия и да работят, да имат желание да помагат на общностите си за преодоляване на ранните бракове, да са осмислили в някаква степен правото на жената да взема решения за собствения си живот и да бъдат ролеви модел за момичетата. Не по-малко важно беше родителите на тези момичета (ограничавани в социалните си взаимодействия, за да бъдат „запазени“ за брака) да имат доверие на фасилитаторите, за да ги оставят всяка седмица насаме с дъщерите им. Допълнително условие (за фасилитаторите) е те да бъдат майки, но техните дъщери да не се включват в групата, за да не се застраши по някакъв начин доверителната връзка фасилитатор – момичета. Така в Стралджа избрахме за фасилитатори един мъж и една жена – двамата здравни медиатори, които привлякоха към екипа още две жени от общността. Имаше известни притеснения относно включването на мъжа, заради естеството на темите, които се поставят за разискване пред момичетата. Недвусмислено обаче, семействата показаха, че с доверие се ползват и двамата здравни медиатори и то като екип, който се допълва. Здравният медиатор Милю Добрев има три големи, омъжени вече дъщери, по-възрастен е и има огромен авторитет, включително като пастор в една от протестантските църкви в квартала. Благовеста Георгиева е по-млада жена, с

---

⁷ Този метод на работа е широко разпространен, като в него сосвен изследователския компонент, има заложен практически цели. Десетки наръчници могат да бъдат намерени за използването му. Няколко примера: Amanda O.Latz & Thalia M. Mulvihill: Photovoice Research in Education and Beyond: A Practical Guide from Theory to Exhibition; Meagan Call-Cummings, Melissa Hauber-Özer, Christie Byers & Greer Peden Mancuso (2018): The power of/in Photovoice, International Journal of Research & Method in Education; Laura Migliorini & Nadia Rana (2016): A qualitative method to make visible” the world of intercultural relationships: the photovoice in social psychology, Qualitative Research in Psychology. Пример за изследователска работа с роми по метода фотоглас е достъпно на английски за Севиля: Miranda, D. E., Zhelyazkova, L. & Sladkova, J. (2021). A Photovoice Project for Ethnic Health Justice: Reflections from Roma Communities in Seville, Spain. Global Journal of Community Psychology Practice, 12(2), 1-17.

⁸ Наръчникът не е издаден, вътрешен документ за целите на проекта е.

⁹ Срещата не се състоя поради пандемичните мерки. За всички участнички беше направена една онлайн конференция, за която нашите момичета изключително много се вълнуваха.

малък син, образована, работеща с изключително желание и много близка до момичетата. И двамата имат близо 15 години опит като здравни медиатори.

По време на срещите имаше много интересни моменти, в които родителите (особено мъжете) „случайно“ наминаваха през местата, на които се организираха груповите срещи, за да проверят какво правят техните дъщери. Приехме за добър знак и много високо доверие в избраните фасилитатори факта, че бащите си отиваха спокойни за дъщерите си.

Преди да премина към това, което научихме, трябва да направя още едно важно отклонение. Голяма част от дейностите съвпаднаха с периода на пандемията и бяха сериозно повлияни от ограничителните мерки. Предварителното замерване и първоначалните срещи за сформирание на групата се случиха в периода ноември 2019 – март 2020 г. След това, за много дълъг период момичетата не можеха да се събират. Това до голяма степен създаде напрежение в екипите, промени в стъпките и начините на провеждане на срещите. Впечатяващо обаче беше желанието на всички, най-вече на момичетата, да продължат да се срещат, да научават по нещо ново и дори само да прекарват време заедно.

Постижения и неуспехи...

След първоначалните интервюта беше създадена група с името БОН-БОН, в която в различните моменти участваха между 15-25 момичета, избрани от всички части на ромската махала, с превес на тези в многодетни семейства, които живеят в абсолютна детска бедност. В повечето от семействата на момичетата не са задоволени най-базовите физиологични потребности от пирамидата на Маслоу – храна, вода, сън и здраве (Maslow, 1943)¹⁰. Тук следва логичният въпрос за какви женски права бихме могли да говорим с деца, които няма с какво да се нахранят? Четири години по-късно този въпрос е все така актуален.

Момичетата участваха с удоволствие в срещите, въпреки че за част от тях това беше по-трудно. Основни трудности бяха свързани със семействата: задълженията на момичетата да се грижат за своите по-малки братя и сестри докато родителите им са на работа; други трябваше да пътуват с родителите си и да работят на полето наравно с тях; имаше и съпротиви на някои родители за това, че момичето излиза от дома в почивните дни. Някои момичета от най-бедните части идваха гладни на срещите и се оказва, че училищната храна е основното (единственото), с което се хранят, а в събота и неделя такава няма. За достатъчно голяма част от тези момичета (а и за другите деца в техните семейства), се оказа без изненада, че основна причина да посещават училище е предоставяната там храна. Също така, за семействата на тези момичета попадането в ранен брак е от решаващо значение, за да осигурят тяхната прехрана и да се освободят от едно допълнително гърло за хранене. Данните от предварителното замерване показаха, че на „големите“ момичета в семейството е отредена голяма част от домакинската работа и отглеждането на децата, наравно с майките си. Дейности като пране,

---

¹⁰ Maslow, A.H., A Theory of Human Motivation, Psychological Review 50(4) (1943): 370-96.

готвене и чистене в къщи без течаща вода, канализация и слабо (непостоянно) електричество, от гледна точка на съвременния живот са голямо предизвикателство и отнемат много повече време в големите многодетни домакинства.

Първоначалният план включваше осъществяването на около 20 срещи на различна тематика и с различни гости, които да водят дискусиите и преминаване през етапите на изготвяне на изложба по метода фотоглас. С известни промени, основно поради затруднената епидемиологична обстановка, срещите се осъществиха и момичетата, заедно с фасилитаторите, успяха да организират своята изложба. Темите на срещите бяха наистина разнообразни, но може би най-впечатляващи за момичетата бяха тези от тях, които включваха представяне на ролеви модели.

Няма да навлизам в подробности за метода фотоглас, но е важно да кажа, че за да има резултат работата по него изисква период от 2-3 месеца. В него първо фасилитаторите, а след това момичетата научават някои основни принципи на снимане, правят пробни снимки, определят тема на изложбата, след това отново правят снимки, участват в няколко дискусии какво искат да покажат, избират кадрите, мястото, канят гости, организират почерпка и др. подробности, за да стигнат до представителното събитие. Всичко това се случва заедно с фасилитаторите, които водят процеса, но най-важното е всички участнички в групата да бъдат ангажирани и активни. За тема на изложбата, момичетата определиха представяне на техните мечти. Организирах я навън, в двора на училището като празник. Поканиха своите семейства, своите учители, хора от местните институции. За награда за всички беше организирана екскурзия с влака до морето, до град Бургас, която всички помнят и до днес.

Неуспешен се оказа опитът ни да създадем работеща местна коалиция от подкрепящи възрастни. Беше проведена само една обща среща в началото за представяне на инициативата. На нея много ясно бяха очертани негативните нагласи спрямо ромите, очаквания за финансови ползи от участието в подобна инициатива, незаинтересованост, нежелание, безнадеждност. Може би най-важното, което видяхме, е липсата на очаквания към момичетата и доверие, че те всъщност са способни да постигнат резултати, че могат да бъдат привлечени и ангажирани към някаква дейност и кауза, че някакви малки стъпки могат да подпомогнат оставането им в училище. Всичко това би могло да се обобщи с репликата „*Te sa si така*“. Позитивно беше, че се отграничиха хората, които все пак биха подкрепили и работят с децата и младите хора от ромската махала. Мерките срещу пандемията от Ковид-19 осуетиха опитите ни да проведем следващи срещи, на които по план трябваше да бъдат обсъждани местни политики, да бъде представян напредъкът на момичетата и т.н.

Като успех в тази посока трябва да се отбележи положителния отзвук от изложбата – тя предизвика интереса на хората извън общността, включително и на заместник-кмета на общината тогава. Той лично покани групата момичета на среща при него, за да му разкажат лично, заедно с фасилитаторите, от какво имат нужда хората на тяхната възраст да се направи (подобри) в града.

Какво научихме?

В резултат от работата по проекта Ромоматер беше събран огромен масив от данни, които могат и тепърва ще бъдат анализирани, а разработената методология ще бъде надградена. Изключително важни са научените уроци за живота на момичетата в едно сравнително малко населено място, в което сравнително лесно могат да бъдат проследени внимателно процесите вътре в ромската общност, но и взаимодействието навън, с външните за общността хора.

Майчинството (от гледна точка на грижата за децата) е добре познато на момичетата. Те се грижат за по-малките деца в семейството още от 6-7 годишна възраст. Още в интервютата, направени за предварителното замерване, си пролича, че момичетата, ако бъдат поставени пред избор, биха отложили майчинството. Родителите им – също. Част от въпросите бяха свързани с представата им за самите тях след време и какво искат да постигнат. Силно впечатление на всички в екипа ни направи това, че те трудно могат да говорят и да мислят за абстрактни неща, особено що се отнася до бъдещи събития. Почти нямаше момиче, което да се представя в ролята си на майка, но всички споделяха, че искат да учат. Много е вероятно част от тези отговори да са социално-пожелателни, защото някой от София е дошъл да си поговори с тях. Не трябва обаче да изключваме факта, че образованието все пак е интернализирана ценност и за него постоянно се говори като за нещо значимо, което може да направи живота по-добър. Родителите и момичетата много добре знаят и виждат по един или друг начин, че без образование, те не могат да имат работа, да изкарват повече (или изобщо някакви) пари, да живеят по-добре.

В ежедневието си момичетата в ромската махала в Стралджа имат много задължения, свързани с домакинството. Затова те оцениха възможността да се отделят дори и за малко от тези задължения. Те имат нужда от време и пространство, в което да се разнообразят, да научат нови неща и да споделят важни за тях (все още детски на пръв поглед) проблеми. На 12-14 години те все още имат интереси и много въпроси.

Много трудно момичетата успяваха да формулират в разговор за какво мечтаят и да мислят за абстрактни категории. За да стигнем до техните мечти в едно от първите занимания им дадохме за задача да нарисуват себе си след 10 години. Получихме рисунки, в които те представяха себе си като фризьорки, маникюристички, гримьорки, но имаше и учителки, лекарка и журналистка. В следващо занимание, посветено на професиите, установихме, че всъщност в групата за жена са разпознати като престижни много малко професии – предимно свързани с грижа за грим, коса, нокти или училището (учителки). Това показва нуждата от представяне на повече и по-разнообразни ролеви модели. Едва няколко такива срещи успяхме да направим, част от тях онлайн, поради епидемиологичната обстановка. Срещите, които успяхме да направим с ролеви модели (в техния случай успели роми-жени) бяха необходими, за да повярват, че е възможно те да бъдат нещо повече от майки. Имаше момичета, които не вярваха, че това изобщо е възможно.

Участничките с интерес слушаха всеки разказ и участваха в заниманията – те имаха нужда и по-важното, имаха желание да се запознаят с живота извън границите на квартала/населеното място.

Момичетата не могат да си представят не само своето бъдеще, но и че има начин те да се противопоставят на установените социални норми. Натискът на средата е огромен, но не е видим и не е директен. От една страна, всяко момиче е натоварено с редица отговорности и задачи в семейството си (отглеждане на по-малките и грижа за дома), а от друга страна, те са едно гърло повече за хранене. За момичето вече няма място в семейството в момента, в който по-малките деца отраснат достатъчно, за да се погрижат за тези, родени след тях. Още повече, че в семействата, в които има по-голям брат, се очаква идването на снаха. Дори родителите да искат за отложат „брака“, да подкрепят момичето в училище, да попречат на неговото отпадане от системата, те от своя страна нямат необходимите ресурси. За жените от изолираните части на квартала ученето е непозната ситуация, несъвместима с майчинството. Няма да забравя една от майките, която много е предпочитала да продължи да учи, но техните не са я подкрепили. Разказахме ѝ, че тя може да продължи своето образование дори и след толкова години, ако иска. Тя възкликна от изумление, че след като е родила децата си, може отново да се запише в училище. И това беше автентична реакция, защото не се случва в тяхната общност, не е прието за жена с деца.

Допълнителна трудност е и това, че средното училище в гр. Стралджа може да приеме определен брой деца след 7 и 8 клас. Там остават децата (момчета и момичета), които имат „по-напреднали“¹¹ родители и академични успехи в основното училище. Останалите трябва да отидат да учат в град Ямбол и момчетата отиват, за да се научат на занаят. Това за момичетата обаче е немислимо, заради тревогата да не бъдат откраднати докато пътуват. Дори и да бъдат записани в град Ямбол, повечето момичета отпадат още първата година.

В края на изследването, на изложбата изработена по метода фотоглас, момичетата представиха своите мечти, които могат да бъдат обобщени по следния начин:

- Да овладеят различни професии – журналистка, маникюристка, фризьорка, лекарка, учителка, продавачка, певица.
- „*Да живея в блоковете*“ – В град Стралджа има няколко жилищни блока и за момичето, което сподели тази мечта, това би означавало излизане от абсолютната бедност и от махалата.
- „*Да имам собствени пари*“ – лични средства, които сама да е изкарала и сама да реши за какво да се ползват;
- Кварталът, в който живеят „*да бъде чист*“ и „*да има цветя*“.

---

¹¹ Тази реплика означава по-добро социално-икономическо положение, живеещи в по-благоустроената част, говорещи по-добре български и с малко по-добро образование, което им позволява да работят повече в чужбина, на по-добри позиции, на които се изкарват повече пари.

- Да бъдат собственички на магазин, салон за красота.
- Майчинството също присъстваше на снимките при няколко момичета, но при нито едно момиче не беше основен фокус.

Работата с момичетата и преминаването през всички стъпки беше изключително вълнуващо за целия ни екип. Получихме изключително ценни уроци, въпреки многото трудности, затова подкрепихме продължаването на срещите на групата. Към края на 2023 г., за съжаление, въпреки усилията на здравните медиатори, повечето от момичетата участвали във фотоглас през юни 2021 г. вече са в ситуация на ранен брак или им предстои всеки момент. Здравните медиатори споделиха, че тържествата, отбелязващи брак са зачестили, особено след затихване на пандемията. Буди тревога наблюдението, че сватбите в един толкова малък град, всъщност са единствено „развлечение“ за много от хората, живеещи в ромската махала в Стралжда. Това е тяхното разнообразие от ежедневието, почти единствената форма на „културен живот“, която те познават, заедно с ритуалите около раждането на бебе¹². Други събития се организират в центъра на града, но те изглеждат много далечни за хората от по-бедните части на квартала.

Междувременно момичетата пораснаха и „започнаха да се момеят“ и „да се интересуват от момчетата“. Преминавайки границата от 14 години, за работещите в Стралджа стана все по-трудно да привличат вниманието им и да ги събират за групови занимания. Това е съвсем естествен процес на израстване и негатив за нашата работа е това, че се оказахме недостатъчно гъвкави, за да отговорим на техните интереси. Това доказва колко е важно да се работи превантивно, преди да се е появил интересът към срещуположния пол и желанието в юношеската възраст да се отделиш от семейството си. И е важно да се работи дългосрочно, без паузи, гъвкаво.

Тук следва да отбележа, че наблюдавахме преминаването на момичетата от основно към средно образование. Може да се направи извод, че учителите до голяма степен са приели ранните бракове и отпадането на момичетата като „норма“. Притъпили са чувствителността си към този проблем и са се убедили, че те нищо не могат да направят, за да променят нещо. Същото в голяма степен може да се каже и за част от служителите в местните институции, които имат отношение към детското благосъстояние. Така училището се превръща не в решение и място, което показва алтернатива, а в част от проблема, защото системата се оказва напълно неспособна да

---

¹² Интересно за нас беше какво тези момичета и техните семейства гледат по телевизията. Показателно е, че те не бяха запознати с популярни филми, предавания, реалити формати. Гледането на телевизия за тях се изчерпва с гледането на основно индийски сериали. Сега, вече като по-големи, основното им забавление е гледане на клипчета в ТикТок. Това може да се проучи допълнително, защото се оказва много важна част от цялото им ежедневие.

привлече и задържи децата¹³. В ситуация, в която целият квартал и всички институции знаеха, че едно от момичетата е обещано и заминава за близък град, не се намери институция, която да подкрепи здравните медиатори в опита им да осуетят кражбата. Отидох на среща с представител на институция, с която да обсъдим какво може да се направи. Предложението ни беше, ако има проблем със семейството, ние като неправителствена организация или частни лица, външни за града, да пуснем сигнал до Държавна агенция „Закрила на детето“, а не до общинските отдели. На тази среща се прояви недвусмислено нежеланието да се вземе отношение по казуса – „*няма смисъл*“, защото „*те ще намерят начин да я дадат дори и да не е този път*“, „*мога да подам сигнал за деянието само, ако е станало на територията на училището*“ и т.н.

Така се стига до въпроса с мотивацията или по-скоро демотивацията на значимите авторитетни хора в общността – пастори, здравни медиатори, служители в Центъра за обществена подкрепа, учителите и др. Техните реакции, които показваха безсилие, въпреки много сериозното желание да направят каквото е по силите им ранните бракове и раждания да намалее и момичетата да продължат образованието си. Без изключения, в разговорите си с нас, здравните медиатори, учители и други хора споделяха, че по различни причини не се изпълняват предписанията в Закона за закрита на детето и Наказателния кодекс, които следва да ограничат ранните бракове. Разказаха за глобени родители, които са допуснали сключването на детски брак, но споделиха, че не виждат никаква система кой защо и как се наказва. На кратко могат да бъдат обобщени така: „*Има хора, глобени с 500-1000 лв., а има и други – с по 50 лв. Но на бедните хора какво като ги глобиш, те не могат да си платят глобата и няма какво да им вземат. Другите си я плащат и толкова*“. Споделено е мнението, че наказания в този вид, и то налагани само в случай, че няма отказ от повдигане на обвинение от страна на прокурорите, в контекста на град Стралджа, не могат да доведат до ограничаване на практиката на ранните бракове и отлагане на майчинството.

Към казаното дотук, може да се добави още едно наблюдение. В град Стралджа по-голямата част от мобилните семейства, в които е разпространена практиката за сключване на ранни бракове, не успяват да почерпят ресурси и опит от чужбина, които да окажат трайно позитивно въздействие върху благосъстоянието и да стимулират промени в социалните норми по отношение на задържането в училище и отлагането на майчинството. Трудовата миграция там е сезонна, като хората са наемани за изключително ниско-квалифициран и не добре платен труд – основно селскостопански. Хората от най-бедните семейства заминават с бусове и се

---

¹³ Ролята на образователната система изисква разработването на отделна тема, започвайки от най-ранните моменти в детската градина, подготовката за училище и методите за образование на деца-билингви, преминавайки през анализ къде в системата е мисълта за бедността (референция към книгата „Да преподаваме с мисъл за бедността“ на Ерик Дженсън, цитирана на английски в библиографията долу), практическата полза от образованието, мотивацията на учителите и техните нагласи към ромите, уменията им да работят с деца от социално-уязвими групи и т.н.

върщат след няколко месеца с пари за изплащане на вересиите, натрупани в зимния период. През цялото време на практика не виждат нищо от живота в чужбина. Включително имаше случаи, в които майката и бащата заминават за няколко месеца и оставят децата (които са непълнолетни) да се грижат за себе си сами. Най-често прибегваха до помощта на някоя по-възрастна баба/леля/близка, която не може да пътува и работи, но и не може да се погрижи пълноценно за тях, тъй като се грижи за повече деца. Тези, които не заминават в чужбина, а остават да работят сезонно в стопанствата на територията на общината, в повечето случаи взимат и децата си с тях, за да им помагат през деня.

Превенцията на ранните бракове и раждания Е възможна!

Жизнените разкази, публикувани в Ромския архив¹⁴ показват, че промени в културните и социалните норми и практики, свързани с брака и майчинството се случват много бавно през поколенията. В Стралджа, а вероятно и на много други места в България, в които живеят капсулирани ромски общности, могат да бъдат постигнати промени. За да се случи това, усилията би трябвало да бъдат насочени към постепенното отлагане на брака, а дори и да има брак – да се отложи майчинството. Нашата интервенция показва, че възрастта до около 14 години е подходяща, за да се прилагат дейности, свързани с превенция на ранните бракове и раждания. След това ефективността на въздействието върху децата, които се превръщат в млади хора, значително спада. Всички дейности следва да бъдат съобразени с местния контекст и да адресират причините, поради които детските бракове са приемливи и желани (от общността и родителите най-вече, но и от юношите).

Темата е трудна и изисква дългосрочна работа и по-често след всяка стъпка напред, следват няколко стъпки назад. Необходимо е да бъдат разработени механизми, чрез които пилотните инициативи да се превръщат в местни политики и да залягат в общинските нормативни документи. В случая, за който разказах, практическите елементи от изследването могат на първо място да бъдат продължени в Стралджа, а могат да бъдат прилагани и в други населени места. Създаването и поддържането на пространство, в което момичетата да се научат да мечтаят и да бъде стимулиран интересът им към продължаване на образованието, е сравнително евтина и ефективна мярка за превенция. Тя предполага гъвкавост и лесно може да бъде съобразена с местния контекст.

Превенцията на ранните бракове е ангажимент общността в целия град, независимо от етническото самоопределяне и професионалната и социална позиция. Налага се използването на холистичен подход, в който всички са чувствителни към проблема.

---

¹⁴ Ромският архив събира онлайн десетки жизнен разкази на роми от различни поколения и библиотека с архивни документи и анализи, изготвени от екип на Югозападен университет. Достъпен е на адрес: <http://roma-swu.weebly.com/> (20.12.2023)

Остава отворен въпросът какво се случва, когато момичето попадне в ранен брак и стане майка. Като най-важен остава изводът, че каквото и да правим за превенция, момичетата, които попадат в ранен брак и стават майки преди да завършат училище или да навършат пълнолетие, трябва да бъдат подкрепени от обществото, образователните и социалните институции, за да продължат образованието си. Семействата и момичетата могат през общуването с различни ролеви модели и въвличане в различни преживявания да разберат, че е възможно съвместяването на социалните роли на жена, майка и ученичка. Ако се върнем към цитата на Ж. П. Лиежоа, с който започнах изложението си – ромската жена може да стане агент на промяната, но трябва да бъде насърчавана и подкрепяна още от възрастта на своето детство да научи повече за света извън затворената общност, да открие и развие своя потенциал отвъд майчинството.

Цитирана литература и ресурси:

Захова, С. 2015. *Изследване на социални норми, които възпрепятстват достъпа на ромските момичета до образование*. София: УНИЦЕФ.

Лиежоа, Ж.П. 1999. *Роми, цигани, чергари*. София: Литавра.

НЕ/равно детство. *Цялостен анализ на детската бедност и социално изключване в България*. 2022. София: УНИЦЕФ: <https://www.unicef.org/eca/media/22141/file/Deep%20Dive%20Bulgaria%20-%20Main%20Report%20BG.pdf.pdf> (20.12.2023)

Ромски архив, достъпен на адрес: <http://roma-swu.weebly.com/> (20.12.2023)

Call-Cummings, M., Hauber-Özer, M., Byers, C., Mancuso, Gr. P. 2018. *The power of/in Photovoice*, International Journal of Research & Method in Education.

Garcia-Ramirez, M., Soto-Ponce, B., Albar-Marín, M.J., Parra-Casado, D.L., Popova, D., & Tomsa, R. 2020. *RoMoMatteR: Empowering Roma Girls 'Mattering through Reproductive Justice*. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(22), 84-98;

Jensen, E. 2009. *Teaching With Poverty in Mind: What Being Poor Does to Kids' Brains and What Schools Can Do About It*.

O.Latz, A., M. Mulvihill, Th. 2017. *Photovoice Research in Education and Beyond: A Practical Guide from Theory to Exhibition*, New York: Routledge.

Maslow, A.H. 1943. *A Theory of Human Motivation*, Psychological Review 50(4): 370-96.

Migliorini, L., Rana, N. 2016. *A qualitative method to "make visible" the world of intercultural relationships: the photovoice in social psychology*, Qualitative Research in Psychology.

Miranda, D. E., Zhelyazkova, L., Sladkova, J. 2021. *A Photovoice Project for Ethnic Health Justice: Reflections from Roma Communities in Seville, Spain*. Global Journal of Community Psychology Practice, 12(2), 1-17.